

ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

у країнах Центральної Європи

наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть

Міністерство освіти і науки України
Ужгородський національний університет

ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

УДК 327(477)“19/20”
ББК 66.4(4УКР)63/64
П 50

Рецензенти:

Брусиловська Ольга – доктор політичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Мельничук Ігор – доктор політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Упорядкування – Лендъел Мирослава.

У навчальному посібнику проаналізовано передумови лібералізації недемократичних політичних режимів у країнах Центральної Європи, трансформацію системи владних інститутів у регіоні, еволюцію партійних та електоральних систем, політичну культуру та участь громадян, регіональний, місцевий та етнополітичні виміри політичного процесу, зовнішню політику центральноєвропейських країн упродовж кінця 1980-2010-х років. Завершується видання підсумуванням результатів політичних трансформацій в Україні на фоні центральноєвропейського досвіду, що полегшить студентам, читачам загалом зробити висновки про гомогенні та гетерогенні тенденції у розвитку сусідніх суспільств.

© Ужгородський національний університет, 2016
© Упорядкування, М. Лендъел, 2016
© Поліграфцентр “Ліра”, 2016

ISBN 978-617-596-221-3

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень 5

Вступ

(Мирослава Лендъел, Єва Кіш, Антоніна Стряпко)..... 9

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження постсоціалістичних трансформацій

(Юрій Остапець, Валентин Буркало, Євгеній Гайданка, Наталія Марадик) 17

Розділ 2. Передумови лібералізації недемократичних політичних режимів у країнах Центральної Європи

(Наталія Марадик, Євгеній Гайданка, Єва Кіш, Микола Палінчак, Антоніна Стряпко)..... 45

Розділ 3. Трансформація системи владних інститутів у регіоні

(Анатолій Ключкович, Чаба Бігарі, Євгеній Гайданка, Наталія Марадик, Іван Стряпко) 77

Розділ 4. Еволюція партійних та електоральних систем у центральноєвропейських країнах

(Юрій Остапець, Євгеній Гайданка, Анатолій Ключкович, Наталія Марадик, Марина Сорока)..... 111

Розділ 5. Політична культура та участь громадян постсоціалістичних країн

(Ольга Сурніна-Далекорей, Оршоа Йоов, Єва Кіш, Мирослава Лендъел, Наталія Марадик) 173

Розділ 6. Регіональний вимір політичного процесу в країнах Центральної Європи <i>(Маріан Токар, Ілона Палне Ковач, Іван Стряпко)</i>	215
Розділ 6. Місцева демократія у країнах Центральної Європи <i>(Мирослава Лендвель, Василь Беликанич, Жужанна Долинай)</i>	235
Розділ 8. Етнополітичні процеси в країнах Центральної Європи <i>(Михайло Зан, Надія Кічера, Єва Кіш, Павло Леньо, Ганна Мелеганич)</i>	287
Розділ 9. Зовнішньополітичні пріоритети центральноєвропейських країн упродовж кінця 1980 – 2010-х років <i>(Єва Кіш, Наталія Буглай, Ганна Гайтанжи, Крістіна Іллар, Тімеа Кулчар, Мар'яна Лізанець, Світлана Мітряєва)</i>	347
Розділ 10. Інтеграція країн регіону до Європейського Союзу <i>(Віталій Савка)</i>	375
Висновки Результати політичних трансформацій в Україні на фоні центральноєвропейських тенденцій <i>(Мирослава Лендвель, Євгеній Гайданка, Валентин Буркало, Михайло Зан, Єва Кіш, Анатолій Ключкович, Наталія Марадик, Юрій Остапець, Ольга Сурніна-Далекорей, Маріан Токар)</i>	403

ВСТУП

*Мирослава Лендъел,
Єва Кіш, Антоніна Стряпко*

Зміни, які розпочалися наприкінці 1980-х років у країнах, що межують з Україною на Заході, можна вважати визначальними для сучасного розвитку Європи та для її майбутнього у середньостроковій і довгостроковій перспективах. Серед науковців, незважаючи на триваючі дискусії про спрямування та характер цих перетворень, існує поміркований консенсус, що їх можна означити терміном *«посткомуністична (постсоціалістична) трансформація»*, а радше – *«трансформації»*, беручи до уваги багатоаспектність цього феномена та залежність його змісту від національних середовищ. Саме цей концепт, що означає експеримент у природних умовах, який неможливо застосувати для різних періодів і відмінних регіонів у форматі універсальної моделі, буде використовуватися як засадничий у цьому навчальному посібнику. Беручи до уваги, що основним об'єктом вивчення є політичні інститути та процеси, то він є уточнений у форматі «політичних трансформацій». Також автори дотримуються вихідної позиції, що трансформаційні процеси у Центральній Європі не є завершеними, враховуючи неусталеність соціальної структури їхніх суспільств, незбалансованість політичних систем, великий вплив неформальних інституційних практик, зокрема корупції, надмірний вплив зовнішніх факторів на внутрішні про-

цеси, що має крайній прояв на сучасному етапі в Україні. Більше того, сучасний дискурс про кризу демократії, нові виклики – на кшталт відродження націоналізму, формування імітаційних форм демократичних інститутів, а то й відверто авторитарних механізмів, посилення євроскептицизму, міграція із країн Сходу на центральноєвропейські терени, а громадян цих країн – на захід європейського континенту, загрози міжнародній безпеці, які сформувалися під впливом агресивної політики Росії, – змушує науковців періодично переоцінювати характер інститутів, процесів і систем, що сформувалися у країнах регіону.

Незважаючи на ці застереження, для українського суспільства актуальність дослідження трансформаційних процесів у Центральній Європі визначається її безсумнівною модернізацією, поверненням у лоно західної цивілізації шляхом політичної та економічної інтеграції у ЄС, спробами поєднати демократичні інститути та національні, подекуди патріархальні, традиції управління, зміною структурних елементів політичної культури. З огляду на політичну кризу в Україні, яка була візуалізована у форматі Євромайдану, та військовий конфлікт із Росією, вивчення запобіжників для появи таких загроз є вкрай актуальним. Зважаючи на практичну потребу узагальнення досвіду – позитивного і негативного – сусідніх країн щодо зміни інституційних, процесуальних та культурних характеристик політичної системи, вважаємо, що його потрібно оцінювати критично як такий, що визначається, в тому числі, центральноєвропейським розташуванням цих країн, спільною історією та культурними характеристиками.

Поділяємо також погляд, що продуктивною методологією осмислення політичних процесів у регіоні є поєднання двох наукових підходів, а саме: *системного* та *порівняльного*. Зв'язок між політичними феноменами розглядається як системний, такий, за якого зміни у зовнішньому середовищі – настроях і поведінці громадян, діяльності політиків, політиці інших країн –

впливають на сутність політичних інститутів, рішень, які продукуються ними. Використання інструментарію порівняльної політології простежується у логіці структуризації змістовних розділів посібника, який заснований на аналізі випадків чотирьох країн – Республіки Польща, Угорщини, Чеської і Словацької Республік.

У *Розділі 1* з'ясовано теоретичну основу дослідження політичних трансформацій у постсоціалістичних країнах, включно з визначенням найбільш доцільних емпіричних методів для аналізу процесів і інститутів, які мали місце чи склалися у регіоні наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Оскільки у дослідженні, окрім з'ясування функціональних характеристик владних інститутів у центрі, визначено змістовні ознаки змін, що мали місце на рівні регіональних одиниць та місцевого самоврядування, окремих теоретичний зріз складають концепти та методики, що враховують специфіку політичного процесу на субнаціональних та локальних рівнях влад і які запропоновані у відповідних розділах.

Автори посібника дотримуються припущення, що, незважаючи на взаємопов'язаність різних проявів політичних трансформацій у Центральній Європі, все-таки можна виділити їх основні аспекти, з'ясування яких складає основу змісту подальших розділів посібника. Визначення найбільш важливих внутрішніх передумов започаткування політичних трансформацій, зокрема формування опозиції, ролі громадянського суспільства, впливу соціально-економічних проблем на розгортання політичної кризи у центральноєвропейських країнах та етап власне переходу до демократії є предметом розгляду у *Розділі 2*. Результатом суспільно-політичних рухів кінця 1980-х років стала зміна інституційного каркасу влади, в тому числі змісту конституцій, формування парламентаризму, інституту президентства, що склало в очах дослідників найбільш візуалізований вимір змін (*Розділ 3*). Одночасно з інституалізацією владних інститутів у Центральній

Європі сформувалися нові виборчі та партійні системи чи, подекуди, явище багатопартійності, які, у свою чергу, є тісно обумовленими, що й з'ясовується у *Розділі 4*.

Політична трансформація недемократичних режимів, на відміну від класичного розуміння демократичного переходу, не обмежується діями організованих політичних акторів, а у багатьох вимірах, зокрема поведінкових, розгортається спонтанно. Сутнісні ознаки політичної участі та культури громадян центральноєвропейських країн, в яких втілюється ця некерованість, є об'єктом аналізу *Розділу 5*.

Притім дотримуємося позиції, що на основі фрагментованої мозаїки політичних радикальних змін, які були започатковані у постсоціалістичних країнах, можна буде сформувати цілісну картину трансформацій лише за умови визначення специфіки процесів регіоналізму, зокрема регіональних конфліктів, регіонального елітотворення (*Розділ 6*) та потенціалу місцевої демократії, формування якої було започатковано у громадах Центральної Європи саме впродовж двох останніх десятиліть (*Розділ 7*).

Більшість центральноєвропейських суспільств мають багатоетнічний склад населення, а отже, «відкриття» демократії сприяло візуалізації міжетнічних конфліктів, які при авторитаризмі мали латентний характер, а також перегляду принципів етнічної та мовної політики. Враховуючи проблематичність пошуку суспільного консенсусу, підтримки демократичних цінностей, що було однією із обраних – організовано і спонтанно – цілей системної трансформації у багатоскладових суспільствах, сфера етнополітичних відносин є об'єктом окремого розгляду (*Розділ 8*).

Політичні еліти Центральної Європи вже на початку 1990-х років обрали пріоритетним напрямом зовнішньої політики і водночас цивілізаційного розвитку так зване «повернення у Європу», що мало прояв у започаткуванні процесу інтеграції до Євро-

пейського Союзу. Водночас, до зовнішніх пріоритетів країн регіону належали й інші питання, зокрема відносини із Організацією Північноатлантичного договору, регулювання статусу етнічних меншин, стосунків із «східним сусідом». Ці питання, інституційні та змістовні аспекти зовнішньої політики країн так званої «Нової Європи», зокрема спільні та особливі характеристики, аналізуються у *Розділах 9 і 10*.

Завершує дослідження порівняння перебігу та поточних результатів трансформації політичної системи України та сусідніх країн, результати якого є багатим матеріалом для визначення сфер, у яких наше суспільство перебуває у центральноєвропейській матриці розвитку, а також тих, де розбіжності переважають над спільними формами.

Географічні межі збігаються з територією колишніх європейських соціалістичних країн, які складають єдиний соціально-політичний регіон, зважаючи на поєднання дотичного розташування із спільною історичною спадщиною, набутою у післявоєнний період, коли були сформовані схожі політичні інститути, неформальні політичні практики, деякі культурні орієнтації. Для зручності і, враховуючи теоретичні розробки з теми, використовується термін «*Центральна Європа*», незважаючи на те, що відповідно до обставин та політичної кон'юнктури, його значення постійно змінювалося в ході розвитку історії.

Спроби географічно окреслити межі Центральної Європи робилися багатьма вченими, ідеологами та політиками. Зокрема, перелік країн, що їх відносили до Центральної Європи, поступово зміщувався із заходу (Німеччина, Австрія) на схід (Чехія, Польща). Концепція «*Mittleuropa*» («*Серединної Європи*»), що була оприлюднена Ф. Науманном під час Першої світової війни, мала на меті теоретичне обґрунтування основ нового державного утворення, які мали бути закладені ще у воєнний час. У географічному вимірі Середина Європа займала площу від Північного і Балтійського морів до Альп, Адріатичного моря та південної

смуги Придунайської низовини і мала сприйматися як єдина величина: спільний оборонний союз, економічна спільнота, усі складові якої утворюють живе ціле.

Слід зазначити, що інтелектуальний розвиток ідеї Центральної Європи на чеських і польських землях відбувався одночасно з німецьким, але через підпорядковане становище цих суспільств не міг бути втіленим у практичній політиці. Варто згадати, що ще у ХІХ столітті головний пропагандист австро-славизму Ф. Палацький у праці «Історія чеського народу в Чехії та Моравії» розташовував рідну землю у «центрі та серці Європи», стверджуючи, що саме така локація визначила хід чеської історії.

Після поділу «старого континенту» на два антагоністичні табори за результатами Другої світової війни носіями ідеї Центральної Європи стають представники «малих народів», які трансформували це поняття у так звану *Центрально-Східну (Східну Центральну) Європу*, надаючи йому також духовного змісту. Саме поняття «Центрально-Східна Європа» розповсюдилося за сприяння польського вченого із США О. Галецького, зокрема після 1935 року, коли угорські історики почали видавати науковий щорічник «*Archivum Europae Centro-Orientalis*». Цією назвою позначалася територія історичних держав: Речі Посполитої, а також Чеського та Угорського королівств.

Концепт Центральної Європи вже у другій половині ХХ століття був популяризований П. Вандичем, який, враховуючи міркування Г. Конрада, М. Кундери, Є. Сюча, означив його як «незавершену частину» континенту, перехідну зону між Заходом та Сходом. Після Другої світової війни поняття Центрально-Східної Європи ототожнювалося з країнами Європи, які були залежними від СРСР і розглядалися як частина «великої» Східної Європи, де панувала комуністична ідеологія. Однак у 1980-х роках М. Кундера протиставив концепт «*Центральної Європи*» іншому субрегіону – «*Східній Європі*», яку втілював Радянський Союз. Чеські

і словацькі землі (Чехословаччина), Угорщина та Польща розглядалися як серцевина Центрально-Східної Європи, які належали, попри відособленість, до Європи Західної.

Після початку трансформаційних перетворень виокремлення відмінностей між Центральною та Східною Європою стало ще більш радикальним, зважаючи не лише на соціально-політичні варіації змін, але й беручи до уваги формування нових геополітичних поділів. Уже на початку 1990-х років дипломатією країн Заходу щодо колишніх соціалістичних країн, які не входили до пострадянського простору, почав використовуватися термін «*Центральна Європа*», а щодо республік СРСР – поняття «*Східна Європа*» (Білорусь, Україна, Молдова), «*Євразія*» (насамперед, Росія). Зазначимо, що територія, яка відійшла від історичної ідентифікації з Радянським Союзом, тобто Центральна Європа, в цілому завершила, навіть за різнополярними оцінками, принаймні етап інституалізації демократії, попри авторитарні тенденції, притаманні деяким її суспільствам. Тому до неї можна віднести, крім власне центральних, із географічної точки зору, суспільств – Польщі, Угорщини, Чеської та Словацької Республік – також країни Балтії та Балкан, тобто ті, які класифікують за географічним критерієм, як частину, відповідно, Східної та Південно-Східної Європи. Зауважимо, що межі між Центральною та Східною Європою є еластичними і визначаються за політичними критеріями, значення яких для окремих суспільств можуть змінюватися, а отже, може змінюватися і їх геополітична ідентифікація.

Таким чином, визнаючи, крім вищенаведених аргументів, гомогенні соціально-політичні та культурні характеристики колишніх соціалістичних країн, будемо використовувати як узагальнююче поняття «*Центральна Європа*», що має насамперед політичне, а не географічне наповнення.

Можливість усталення регіону Центральної Європи і (що нас особливо цікавить) відносин «включення» чи «сусідства» з Укра-

їною залежить від багатьох чинників: рівня культурної інтеграції, схожості паттернів економічного, соціального і політичного розвитку, взаємодії з великими гравцями, якими є ЄС, США, Росія. Вважаємо, що політична криза – внутрішня і зовнішня, – яка розгорнулася всередині і навколо України, зможе перевірити сам факт існування цього феномена або ж, навпаки, підтвердити, що схожість тенденцій розвитку сусідніх країн у 1990 – 2010-х рр. була тимчасовим явищем.